

19 OCAK 1988

OSMANLI ARAŞTIRMALARI

I

Neşir Heyeti — Editorial Board

HALİL İNALCIK — NEJAT GÖYÜNÇ

HEATH W. LOWRY

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES

I

İSTANBUL - 1980

sız ordusu Kasaba'yı işgal ederek şehrin önemli noktalarını ele geçirmiştir. Böylelikle küffâra karşı cihadı temsil etmesi yanında dine ve ilkelerine de inancı simgelemekte olan kırmızı zemin üzerine uzunlamasına ortadan ikiye ayrılmış beyaz bir kılıç (Hz. Ali'nin kılıcı Zülfikâr) ile süslü Constantine bayrağının yerini Fransız bayrağı almıştır.

Temimi konuyla ilgili yayınlanmamış belgelerin çokluğuna değinerek kitabın son kısmına çeşitli arşivlerden topladığı bu belgelerden ilgi çekici olanlarını eklemiştir.

Tunus'lu genç tarihçi Abdeljelil Temimi'nin 11 Mart 1972' de Aix en Provençe'da kabul edilen doktora tezinin kısmen düzeltilmesiyle meydana getirdiği bu eser çok zengin arşiv kaynakları yanında, pek geniş bir bibliyografyaya dayanması ile de fevkalâde kıymetli ve dikkat çekici bir çalışma âbidesi olmuştur. Yazar çalıştığı konu bakımından sade Cezayir Tarihinin küçük bir devresini aydınlatmakla kalmamış, aynı zamanda uzun yıllar Cezayir'de hükümrân olmuş Osmanlı Devleti'nin de tarihinin bir bölümünün daha iyi anlaşılmasına ışık tutmuştur. Çeşitli makaleleri ve yayınları ile Kuzey Afrika, özellikle Tunus ve Cezayir Tarihlerini kendisine araştırma konusu edinen Dr. Abdeljelil Temimi'yi bu güzel eserinden dolayı kutlar, onun Türk ve Kuzey Afrika Tarihlerine büyük katkılarda bulunan yeni çalışma ürünlerini bekleriz.

Adnan Şişman

Muhammed Morsi Abdullah, *The United Arab Emirates, A Modern History* (Birleşik Arap Emirlikleri), New York 1978, 365 sahife.

Yaşadığımız dönemin enerji buhranı, günümüzde, Orta-Doğu'nun büyük petrol yataklarına sahip irili ufaklı devletlerinin tarihi üzerine doğubilimcilerin daha fazla eğilmelerine yol açmaktadır. Bu bakımdan çoğunlukla dergilerde, ekseri batılı araştırmacıların Orta-Doğu ülkelerinden herhangi birisinin tarihi, sosyal ve ekonomik hayatı veya bir kısım sorunlarına ilişkin makalelerine sık sık rastlanır. Bu alanda kitaplar da yayınlandığı görülür.

Birleşik Arap Emirlikleri'nin başkenti Ebû Dabi'de Devlet Arşiv ve Araştırma Merkezi Müdürü olan Dr. Muhammed M. Abdullah'ın «*The United Arab Emirates*» adlı eseri ise bu yayınlar arasında özel bir yer tutar. Bu defa bölgenin içinden gelen ve İngiltere'de Cambridge'de tarih öğrenimini yapan bir bilim adamı modern metodlardan faydalanarak yine kendi ülkesinin tarihçesini yazmıştır. Yazar altı bölüm halinde oluşturduğu bu eserinde Basra Körfezi'nin yakın tarihini en belirgin şekilde

bizlere sunmaya çalışmıştır. Ömrünün çeyrek yüzyılını Körfez devletlerinde geçirmiş, ele aldığı olayları bizzat yaşamış olduğundan eseri, özellikle bu yörenin tarihi açısından oldukça önemlidir. Yaptığı araştırmada resmî raporların yanısıra kişisel anılar ve yerel aile belgelerini incelemesi, aynı zamanda İngiliz, Fransız, Alman arşivlerinde çalışması, bu arada İstanbul ve Vaşington'daki belgelerden de yararlanmasına ek olarak kullanılan geniş kaynaklar ve objektifliği eserin önemini daha da artırmaktadır.

Önsöz (s. 13-20)'de kitabın içeriği hakkında bilgi verilmiş olup ele alınan yıllarda ortaya çıkan gelişmelerin önemine işaret edildikten başka araştırma süresince uygulanan metod anlatılmaktadır. Bölümler arasına serpiştirilen resimlerle kitabın sonunda yer alan harita ve tablolar da dönemin özelliklerini açık bir şekilde yansıtmaktadır.

Birinci bölümde (s. 23-86) Birleşmiş Milletler'in vesayeti ve İngiltere'nin sorumluluğu atındaki Körfez devletlerinin durumu ve bölgedeki İngiliz çıkarları konu edilmektedir. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce, yöredeki İngiliz hâkimiyetine karşı başlatılmış olan yerel ve uluslararası mücadelenin 1892'de imzalanan özel bir anlaşma ile sona erdiği belirtildikten sonra, bu anlaşmanın önemi ve oynadığı rol açıklanmaya çalışılmıştır. Yüzyılın sonlarında aynı bölgede başka devletlerin de bazı çıkarlar peşinde koştuklarına değinen yazar, bu faaliyetlerin genellikle İngilizlere engel olma ve bölgeyi terk etmelerini sağlamaya yönelik olduğu fikrindedir. Bu mücadele dönemi 1914'te sona ermiş, iki dünya savaşı arasında İngiltere, Körfez'deki Amerikan petrol şirketleri ve Japonların ticarî faaliyetleri ile ciddi bir rekabetle karşı karşıya kalmıştır. Aynı dönemde İngilizlerin, bölgedeki diğer büyük devletlerin varlığını reddetme politikalarının yerini ulaşım açısından gerekli hava üslerini ve petrol işletme ayrıcalıklarını koruma siyasetine devrettiği anlatılmış, bu arada İngilizlerin 1892 ile 1939 yılları arasında birkaç istisna dışında genel olarak bölgenin iç işlerine karışmamaya özen gösterdikleri vurgulanmıştır. Ancak 1947'de Hindistan'ı terk etmeleri nedeniyle Körfez, kendileri için önemli bir hava ulaşım merkezi haline gelmiş, kıyı kesiminde petrol bulunması vesayet altındaki bu devletlerin önemini daha da artırmış, bunlar İngilizlerin XIX. yüzyıldan beri sürdürmekte oldukları yörenin iç işlerine karışmama politikalarını değiştirmelerine neden olmuştur. Bununla beraber 1950'lerde durumlarını oldukça sağlamlaştırmış ve hatta Aden'den çekildikten sonra 1967 yılına değin bu üstünlüklerini sürdürmüş olmalarına karşın dört yıl sonra yine de yöreyi terk etmek zorunda kalmışlardır.

İkinci bölümde (s. 89-156), ele alınan dönemde, yani 1892 ile 1971 yılları arasında bölgede kaydedilen ekonomik, politik ve kültürel iç gelişmeler şu şekilde sıralanmıştır: Dubai Belediyesi'nin kurulması ve Şeyh Raşid bin Said El-Maktum yönetiminde şehrin modernize edilmesi, Mısır, Kuveyt, Katar ve Suûdi Arabistan'ın girişimleri sonucu modern eğitimin yaygınlaştırılması, kendilerine dünya ekono-

misi ve politikasında etkin bir durum sağlayan 1962'de Ebû Dabi ve daha sonra Dubai ile Şerca'da petrol üretiminin başlatılması, Arap milliyetçiliğinin yayılmasıyla politik düşüncenin etkilenmesidir. Çeşitli nedenlerden ötürü diğerlerinden ayrı olarak varlığını sürdüren Ebû Dabi Emirliği'nin 1966'dan itibaren Şeyh Zeyd bin Sultan yönetiminde gelişme hızı artmıştır. 1960'ların sonlarında Ebû Dabi'nin şehirleşme alanında gösterdiği aşama komşu ülkelerden göçmenlerin ilgisini çekmiş, dolayısıyla nüfusu da hızla artmıştır. Yazara göre en önemli gelişmelerden biri de Umman kıyısındaki Emirliklerin, özellikle İngilizlerin 1968'de Körfez'i terk etme kararını ilân etmelerinden sonra, birleşme arzularının kuvvet kazanması olmuştur. Suûdi Arabistan ve Kuveyt dokuz emirliğin birleşmesini uygun gördükleri halde Bahreyn ve Katar 1971 başlarında kendi bağımsızlıklarını ilân etmişlerdir. Birleşik Arap Emirlikleri de aynı yılın 2 Aralık'ında Şeyh Zeyd bin Sultan El-Nihayyan liderliğinde kurulmuştur. Yazar aynı bölümde, diğer tarihçilerin imkân bulamamaları nedeniyle ele alamamış oldukları, halkın siyasi düşüncelerine ve özellikle İngilizlerin güttükleri siyasete karşı eğilimlerine de değinmiştir.

Üçüncü bölüm (s. 159-217) vesayet altındaki devletlerin batı komşuları ile olan ilişkileri ve İngilizlerin aldıkları kararlarda etken olan faktörler üzerinedir. İngilizlerin bu komşu ülkelerle olan ilişkileri ve göz önünde bulundurdıkları çıkarları konu edilmekte, 1871 ile 1913 yılları arasında Osmanlılar'la Katar arasındaki Udeyd anlaşmazlığı ayrıntılı biçimde anlatılmaktadır. 1933'te El-Hassa'daki petrolün işletilme hakkı Amerikalılara verilince Ebû Dabi'nin Suûdi Arabistan'la olan sınırlarının saptanması önem, 1934 ile 1938 yılları arasında İngilizlerin Suûdi Arabistan'la sürdürdükleri görüşmeler ise taşıdığı bu önem doğrultusunda derinlik kazanmıştır. II. Dünya Savaşı öncesinde ARAMCO'nun Suûdi Arabistan'ın doğu illeri ile Ebû Dabi'nin batı bölgelerinde araştırmalara başlaması sınır sorununu yeniden ortaya çıkarmıştır. Bu gelişmeler 1952 ile 1955 yılları arasında baş gösteren Bureymi anlaşmazlığına neden olmuş ise de 1955'ten 1967'ye değin durgun kalan bu sorunun çözümü için Suûdi Arabistan Kralı Faysal ile Ebû Dabi Hükümdarı arasında ilk görüşmeler bu tarihte başlamıştır. Uzun süren tartışmalar sonunda 1975 yılında imzalanan bir anlaşma ile bu sorun da çözümlenmiştir.

Kitabın dördüncü bölümünde (s. 219-288) Güney İran'da Kaçar Hanedanı döneminde (1796-1925) merkezi otoritenin genişlemesi, 1887 ile 1890 yılları arasında Linga'da Kavasim Emirliği'nin yıkılması, Rıza Şah'ın İran kıyıları ve adaları üzerinde güçlü bir merkezî devlet kurması ile kendisinin, İngiltere'ye ve elde etmiş olduğu ayrıcalıklara muhalif eğilimdeki milliyetçi rejimi anlatılmaktadır. İngilizlerin Şirri, Tanb ve Ebû Musa adaları üzerindeki Kavasim haklarını savunması 1929 ile 1935 yılları arasında geçerli olan İngiltere-İran anlaşmasının da sona ermesine neden olmuştur. Çağdaş İran'ın Muhammed Rıza Şah yönetiminde güçlü bir devlet olarak kurulması II. Dünya Savaşı öncesi Körfez'deki en önemli siyasi olaylardan biri

sayılır. İngiltere, uzun süre karşı karşıya kaldığı İran ile 1960'larda samimî ilişkiler kurmayı başarmıştır. 1968'de bölgeden çekilmeyi tasarladıktan sonra İran ile Arap kıyılarındaki ekonomik çıkarlarını muhafaza etmek düşüncesiyle artık uzlaştırıcı rolünü benimsemiş, Ebû Musa ve Tanb adaları üzerinde İran, Şerca ve Ra's ül Heyme arasındaki anlaşmazlığa uygun bir çözüm yolu bulmaya çalışmıştır. Sonunda Ebû Musa üzerinde İran ile Şerca, iki tarafın da birbirlerinin hâkimiyetini kabul etmedikleri bir anlaşma yapmaya yanaşmışlarsa da aynı anlaşma Ra's ül Heyme tarafından kabul edilmeyince 30 Kasım 1971'de İran iki Tanb adasını zaptetmiş ve böylece bu adalardaki İngiliz hâkimiyeti de son bulmuştur.

Beşinci bölümde (s. 289-316) Kavasim ve Muskat Sultanlığı ile Umman körfezinin Şimeyliye bölgesinde bulunan Ra's ül Cibal'deki Umman devletinin sınırları hakkında bilgi verilmektedir. Ayrıca İngiltere'nin 1921'de Ra's ül Heyme ve Kalbe'nin bağımsızlıklarını tanıırken Fûceyra'ninkini kabul etmemesi de yine bu bölümün içerdiği konular arasındadır. İki dünya savaşı arasındaki dönemde petrol üretim ayrıcalıkları hususu devletler arasındaki sınırlara önem verilmesine neden olmuş, hele II. Dünya Savaşı sonrası bu önem daha da artmıştır. İngiltere, petrol şirketlerine bağlı araştırma ekiplerinin vesayet altındaki devletlerde güvenliklerini sağlayabilmek amacıyla 1950'lerden beri sınır saptama çalışmalarına müdahalelerde bulunmuştur. 1952'de, Kavasim'e karşı uzun süren bir mücadelenin ardından, birkaç yıl önce elde edilmiş olan Fûceyra'nın bağımsızlığını da kabul etmiştir. 1954'te ise İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Dubai'deki siyasi temsilci yardımcısı olan Julian Walker'i vesayet altında bulunan devletler arasındaki daha önce çizilmiş sınırlar gibi, Muskat Sultanlığı ile Umman ve vesayet altındaki devletler arasındaki sınırları gösteren bir harita yapmakla görevlendirmiştir. Başlangıçta şeyhler İngiliz hükümetinin hakem olarak vereceği kararlara saygı göstereceklerine dair söz vermişler ve Julian Walker 1960'a değin bu sınırlar üzerinde çalışmalarını sürdürmüştür. Kendisinin bu çalışmalarına uygun olarak 1958'de Ebû Dabi ile Muskat Sultanlığı ve Umman devleti arasında bir anlaşmaya varılmış, 1963 Şubat'ında da Dışişleri Bakanlığı Araştırma Dairesi vesayet altında bulunan devletlerin ilk haritasını çizmiştir.

Altıncı ve son bölümde (s. 317-323) ise yazar, yapmış olduğu incelemeden çıkardığı sonuçlara değinmiştir.

1890'larda İngiltere ile vesayet altında bulunan devletler arasındaki ilişkilerde bir dönem sona ermiş, yeni bir dönem başlamıştı. Bu yüzyılda İngiltere, vesayet altındaki bu devletlerle birçok anlaşmalar yapmak suretiyle bölgedeki hâkimiyetini sağlamlaştırmaya çalışmıştır. Ancak bunu yaparken de kuvvete başvurarak sözde halkın iyiliği için kendi düşüncelerini zorla kabul ettirmek istemişler, yerli ahalinin tepkilerini dikkate almadıkları için de büyük ölçüde nefretini kazanmışlardır.

XIX. yüzyıl sonlarında vesayet altında bulunan devletlerdeki İngiliz siyasetinin üç ana faktörden etkilendiği görüşünü savunan yazar bunları şu şekilde sıralamak-

tadır: komşu ülkelerin faaliyetleri, diğer büyük devletlerin rekabeti ve bölgedeki iç gelişmeler. Aynı yüzyılın ikinci yarısında Körfez'deki İngiliz etkisinin artmasına karşı Kaçar hanedanı ve Osmanlılar, bölgede kendi etkinliklerini hissettirmek için büyük özen göstermişlerdir. Bu arada Osmanlıların 1871'de El-Hassa ve Katar toprakları üzerinde genişlemeleri İngilizleri kendileri ile karşı karşıya bırakmıştır. İranlılar'ın Linga'daki Kavasim devletini ele geçirmeleri, 1887'de Şirri adasını almaları, Tanb adasını elde etmeye çalışmaları ve şeyhlerle doğrudan bağlantı kurmaları İngilizler açısından önemli bir tehdit niteliğine bürünmüştür. Bunlara ek olarak 1890'ların başında Fransızlar'ın Umman'daki faaliyetleri İngilizleri bölgeyi yabancı müdahalelerden arındırmak maksadıyla şeyhlerle özel anlaşma yapmaya zorlamış ve bu anlaşma 1971 Aralık'ına değin vesayet altında bulunan kıyılardaki İngiliz hâkimiyetinin temel dayanağı olmuştur.

Ebû Dabi hükümdarı Zeyd bin Halife'nin gücünü artırması, ve Kavasim Emirliği'nin zayıflaması XX. yüzyılın başında İngilizleri ciddi bir sorunla karşı karşıya bırakmış, bu yüzden Kavasim ile aralarındaki düşmanca ilişkileri yeniden gözden geçirmek zorunda kalmışlardır.

Bu araştırmada incelenen dönemin başlarında Hindistan ile vesayet altındaki devletler arasında yeni ekonomik bağlar kurulmuş, böylece XIX. yüzyıla ait ilişkilerin karakteri de değişmiştir. Denizlerde gerçekleştirilen barış inci endüstrisini geliştirmiş ve İngiliz tebasından bir kısım Hintli tüccar göç ederek bu yörenin kıyılarına yerleşmişlerdir. Bu gelişmenin doğal sonucu olarak Dubai limanı bir kat daha önem kazanmıştır. Yeni ve gelişen ekonomik bağlar İngilizlerin siyasetini de değiştirmelerine neden olmuş, Dubai'de yerel temsilcilik açmış, bir de telsiz istasyonu kurmuştur.

Aynı dönemin ilk kırk yılında inci ticareti en yüksek düzeye ulaşmıştır. Süveyş Kanalı'nın açılması ve buharlı gemilerin çalıştığı denizyolu şirketlerinin Dubai'ye de uğramaları bu kıyıların yalnızlığını da gidermiştir. İngiliz uygarlığını temsil eden Bombay ve İslâm-Arap kültürünün merkezi sayılan Kahire ile kurulan bağlantılar yerel ve dünya olaylarından haberdar olunmasına, bu nedenle de bölgede yeni reform isteklerinin doğmasına yol açmıştır. Hayırsever inci tüccarları tarafından önemli şehirlerde, özellikle Dubai ve Şerca'da okullar açılmıştır. 1930'larda eğitim görmüş genç nesil Kahire ve Iraktaki milliyetçi yayınlardan oldukça etkilenmişler, İngilizlerin güttüğü Filistin siyasetleri de bu neslin kendilerine karşı nefret duyguları beslemesine ortam hazırlamıştır.

1929'da dünya ekonomisinde meydana gelen sarsıntılar bu bölgeyi de olumsuz yönde etkilemiş, okulların kapanmasına ve inci tüccarlarının iflâsına vesile olmuştur. Buna karşın 1930'ların sonunda petrol sayesinde bölgedeki şeyhler zenginleşmişler ve yönetimde etkinliklerini hayli artırmışlardır. Dünya Savaşı sıralarında Körfez'de

ortaya çıkan uluslararası rekabet ve yerel gelişmeler İngilizlerin vesayet altındaki devletlerle olan iyi ilişkilerini de zedelemiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Rus, Alman ve Fransız rekabeti tamamen gözden kaybolmasına karşın petrol üretim ayrıcalıkları için ortaya çıkan Amerikan rekabeti bölgedeki İngiliz çıkarları açısından ciddi bir durum meydana getirmiştir. Amerikan ekonomik rekabeti yanısıra İngilizler, Rıza Şah yönetimindeki yeni İran Devleti (Pehlevi sülâlesi dönemi 1925-1979) ile Kral Abdülaziz bin Saud tarafından kurulan İslâm Suûdi Krallığı'nın büyümelerinden kaynaklanan savaşlarla da uğraşmak zorunda kalmıştır.

1933 Mayıs'ında İbni Saud'un El-Hassa'daki petrolün üretim haklarını Kaliforniya Petrol Şirketi'ne vermesi Suûdi Arabistan ile Ebû Dabi arasında bir sınır problemi doğurmuştur.

1945'ten sonra bölgede esaslı ve ulaşılması güç değişimler meydana gelmiştir. 1923'ten beri İngiliz çıkarları ile ilgilenen yerel temsilcinin yerine 1949'da Şerca'ya ilk kez bir İngiliz siyasî temsilci atanmıştır. Üç yıl sonra da aynı temsilcilik yöredeki ekonomik gelişmenin merkezi olan Dubai'ye nakledilmiştir. 1952'de de İngiltere Fûceyra'nın bağımsızlığını tanımış ve Kalbe Şeyhliğini de Şerca'nın bir parçası olarak kabul etmeyi kararlaştırmış, bunları takiben de devletlerarası sınırlar belirlenmiştir.

İç gelişmeleri ise yazar şu şekilde özetlemiştir: Şerca'da modern eğitim bazı ülkelerinin yardımları ile geliştirilmeye çalışılmış, 1966'da Şeyh Zeyd'in başa geçmesi Ebû Dabi'deki büyük değişimlerin ve kıyıdaکی siyasî iç gelişmelerin başlangıcı olmuştur.

Sonunda, İngilizler, bölgedeki faaliyetlerini artırmış olmalarına karşın anayurtlarındaki ekonomik sarsıntılar nedeniyle 1968'de yöreyi terk edeceklerini ilân etmişler ve iki yıl sonra da bu kararlarını uygulamışlardır. Bu tarih, bir buçuk yüzyıllık İngiliz hâkimiyetinin sona erdiğini göstermekle beraber, aynı zamanda Şeyh Zeyd bin Sultan liderliğinde Birleşik Arap Emirlikleri'nin doğuşunun ve bölge tarihinde yeni bir sahifenin açıldığının da simgesi niteliğini taşımaktadır. Halen Ebû Dabi'de Birleşik Arap Emirlikleri Arşiv Müdürü Dr. Muhammed Morsi Abdullah'ı bu nefis ve çok faydalı araştırmasından dolayı kutlamak ve bu alandaki çalışmalarının devamını dilemek bizim için büyük bir haz membaidir.

Erol Aköğretmen